

Тұркі Қағанаты

«Тұркі» этнонимінің алғаш рет аталуы Қытай жылнамаларында кездеседі және ол 542 жылға жатады.

Қытайлар тұріктерді Ғұндардың Ұрпақтары деп санаған.

Шежірелерде бұл кезде Қытайдың Вэй князьдігінің солтүстік өңірлеріне солтүстік-батыс жақтың бірінен

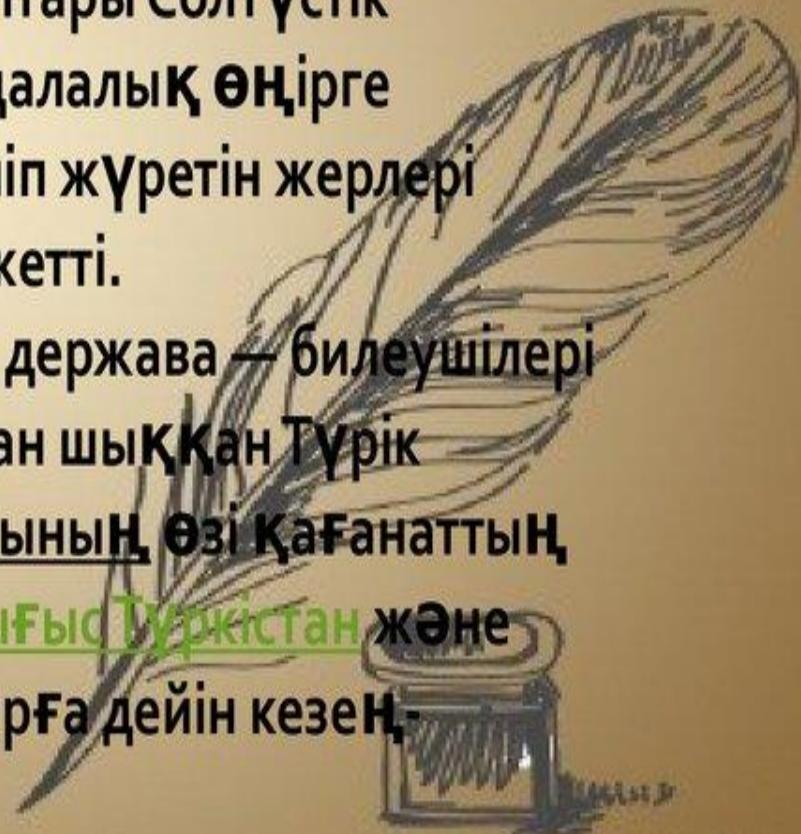
келген тұріктер жыл сайын шапқыншылық жасап, ойрандап кететін болды деп хабарланады. Олар туралы келесі бір мәліметтер бүкіл Құрлықтағы тарихтың талай

ғасырлар бойғы дамуына Өзек болған оқиғаларға байланысты. Қытайлар тұріктерді сюнну-ғұндар деп атаған.

Тарихы

Ұлы Қоныс аудару дәуірі (II — V ғасырлар) Қазақстанның,
Орта Азия мен Шығыс Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. V ғасырда түркі тілдес телे (тирек) тайпалар одағының саны көп топтары Солтүстік Монголиядан Шығыс Еуропаға дейінгі далалық өндірге Қоныстанды, оңтүстігінде олардың көшіп жүретін жерлері Эмударияның жоғарғы ағысына дейін жетті.

VI ғасырда Қазақстан жерлері құдіретті держава — билеушілері түрік тайпасының Әuletтік Алшын руынан шықкан Түрік Қағанатының билігіне түсті. Түрік этносының өзі Қағанаттың құрылар алдыңдағы кезенде Ганьсу, Шығыс Туркістан және Алтай аудандарында III ғасырдан VI ғасырға дейін кезең-кезеңмен қалыптасты.

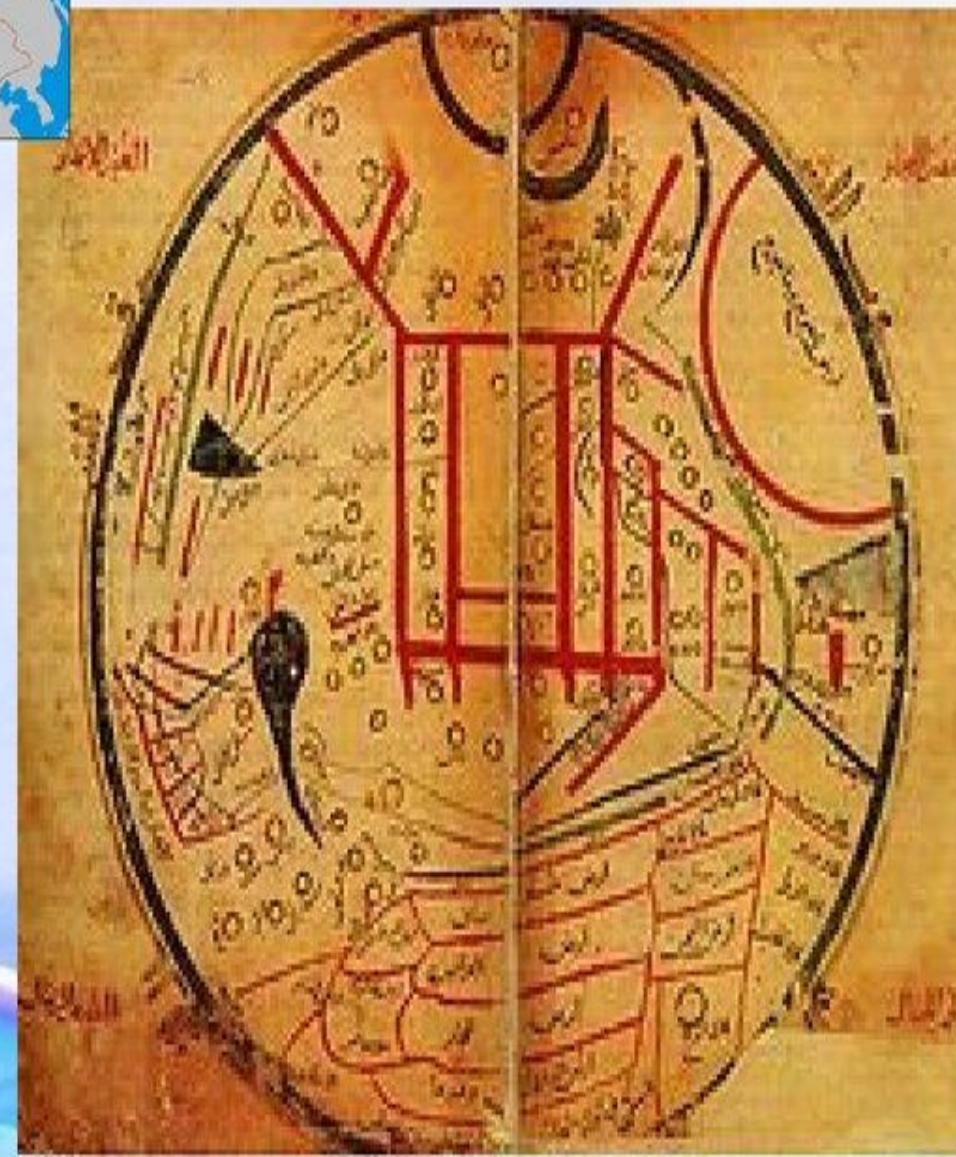
Түркский
каганат

Түркі Қағанатының күштеген уақытында Солтүстік-Шығыс
Қытай (Маньчжурия), Монголия, Алтай, Шығыс Түркістан,
Батыс Түркістан, Орта Азия, Қазақстан және Солтүстік Казказ
территорияларына иелік еткен.

Байрағы

Түрк әлемі Махмұду Қашғари (XI ғасыр)

581 ж. Қытайда Чжоу династияның орнына Суй династия келгеннен кейін, жаңа патша түріктермен барлық сауда Қарым-Қаныстарды үзді. Енді Қытайдан жібек маталары Орта Азияға келмейтін болғандықтан, түрік Қағандарының Ұлы Жибек жолындағы рөлі азаюға бастады. Тобо-хан Қайтыс болғаннан кейін, түркі Қағанатта Өзара Қырқыс басталады. Суй династияның патшалары осы ішкі өзгерістерді сезіп, түркі Қағанатты ыдыратуға, әлсіретуге тырысады. Осы саясаттың нәтижесінде, 602-603 жж. Қарай, түркі Қағанаты екіге бөлініп кетеді.

604 ж. Батыс Түркі Қағанатының Қағаны болып Таман сайланды. Ал Шығыс Түркі Қағанатының Қағаны болып Жанғар сайланды.

Қоңыстанған жері

Тұркі Қағанаттың саяси-әскери бірлестік ретінде Қалыптасқан мекені - Жетісу. Жетісу мен Шығыс Қазақстан жужан мемлекеттің шет аймақтары болатын. Осы аймақтарда орналысқан тайпалар - теле - 492 ж. жужаньдарға Қарсы шығып, тәуелсіздік мемлекет Құрады. Дегенмен де, 516 ж. жужаньдар жаңа Құрылған мемлекетті тағы да өздеріне бағындырады. 545 ж. теле тайпасының Ашина руы жужаньдарға Қарсы Қүресті басқарады. 551 ж. батыр Бумын Қытайдағы Батыс Вэй патшалығымен бірігіп, жужань мемлекетінің

талқандайды.

Діндері

Тұріктердің наым-сенімдері және діні — жалпы алғанда, отырықшы және көшпелі халықтың діни наымдарында алдындағы дәуірлерден алынғаны көп. Адамдардың Құдайлық құштермен «Қарым-Қатынасындағы» аралық міндеттер Қоғамдағы ерекше топтың — ша- мандардың қолында болды, ал шамандар ертедегі тұрік мәтіндерінде Қам деп аталған. Шамандар, сөүегейлер, емшілер, «Құдайдың Қалауын» жариялаушылар болған. Ертедегі тұріктер дінінің негізі Көкке (Тәнір) және Жер-Сұға (Йер-Суб) сиыну болды". Құдірет деп есептелген бұл Қос күштің негізгісі Көк болды. Қағандар нақосы Көктің еркімен билік Құрып, олар «Көк тектестер және Көкте туғандар» деп аталды.

Тұркі мәдениеті

Тұркі мәдениеті - ежелгі заманнан өмір сүріп келе жаткан тұркі тайпалары негізінде Қалыптасқан мәдениеттің жалпы атауы. Тұркілердің алғашқы ата Қонысы Шығыс Тянь-Шань мен өңірі болған.

"Халықтардың ұлы Қоныс аударуының" нәтижесінде Қазіргі [Қазақстан](#), Орта және Алдыңғы Азия, Шығыс Еуропа]] территориияларына кең таралып орналасқан тұркілер Қазіргі тұлдес халықтардың барлықтарының субстраты болып табылады. "Тұркі" деген термин тұңғыш рет 542 жылы аталады. "Тұркі" этонимі алғашқы кездे белгілі бір ақсүйектерден шыққанын білдірген (ғылымда этносқа қатысты "тұркі" терминін Қолдану Қалыптасқан, біз соған арқа сүйейміз). Тұркі қағандағы тұсында тұркі тілінің өрісі барынша кеңіп, Ұланғайыр өлкедеғі негізгі тілге айналған. Тұркілердің жазуы да болған. Сол көне тұркі жазбаларынан тұркілердің дүниетанымдық көзқарастары, нағым-сенімдері туралы көп мағлұмат алуға болады. Көне тұркілер аспан денелерінің қозғалысына карап ауа райын, жыл маусымдарының Қандай болатынын құні бұрын анықтай алған. Көне тұркілер геометрия, математика ғылымдарынан біршама хабардар болған, оны су жүйелерін салуға, құрделі ғимараттар, карауыл төбелер тұрғызыға, т.б. пайдаланған. Олар металды, тұрлі минералдарды еріту әдістерін, шөптердің емдік қасиеттерін білген.

Емдеудің неше тұрлі әдістерін де жетік мәңгерген. Ежелгі тұркілер, негізінен, Қос күшке - Қекке және Жерге сиынатын болған. Қек Тәңірінің рақымымен елді билеген қағандар "Аспанда туған және Құнмен, Аймен безендірілген" деп аталған. Ежелгі тұркілер үшін Қек пен Жер-Судан кейін тұрған Құдіретті құш әйел, ошак басы Құдайы Ұмайға табынған. Тұркі халықтарының мәдениетінде персонификациялаған, шексіз аспан Әлемімен Қатар аспан шырақтары, Құтты мекен, отсуға да бас игенін білдіретін деректер кездеседі.

Түркі Қағанатының битеушілері

Амрак қаған

Баға Ышбара Қаған

Бумын Қаған

Жағбу Баға Қаған

Мұқан Қаған

Битеушілері

Тардыш Қаған

Тобо Қаған

Тұлан Қаған

Төрмен Апа-хан

Яңг Соых тегін

Қара-Еске Қаған

Азиядағы көне тұрік
ескерткіштеріне тән
ерекшелік - адамды
атымен жерлеген обалар
мен ғұрыптық
қоршаулар болып
табылады. Ескерткіштің
осындай тұрлері
Сарыарқадан да
табылған.